

szemle

A szívben az aggodalom

RADNÓTI MIKLÓSNÉ GYARMATI FANNI: *NAPLÓ. 1935–1946*

„Olyan gyerekek vagyunk.” – ezzel az ártatlan mondattal kezdődnek Gyarmati Fanni naplóbejegyzései 1935 februárjában, amelyek hol napi rendszerességgel, hol kisebb-nagyobb kihagyásokkal, heti vagy még ritkább, egy-egy időszakra visszatekintő összefoglalásokkal tizenegy éven át íródtak, s végül az 1946. szeptember 9-i bejegyzéssel, immár egyes szám első személyben ily módon zárultak: „Belefojtom magam egy jelentéktelen, szellemeskedő Paul Morand-regénybe, amit már régen elkezdtem, aztán abbahagytam.” Radnóti Miklósné naplója kétségkívül a második világháborút megelőző korszak legnagyobb, legjelentősebb kordokumentuma, amely az utóbbi években, hetven-nyolcvan év után napvilágra került erről az időszakról, ennek kulturális, művészeti, irodalmi közegéről, és tanúskodik 20. századi líránk kényszerű félbeszakítottságában is, vagy épp ezért, egyik legnagyobb életművének születéséről.

A *Napló* irodalomtörténeti jelentőségének evidenciáját bárki könnyen beláthatja, ám naplóolvasóként többféle szándékkal, attitűddel, a kíváncsiság, a tudásvágy különféle irányaival vehetjük kézbe ezt a gigantikus és éppen ezért sokféle igényt kielégíthető anyagot. Kereshetünk benne tényeket, személyeket, irodalmi eseményeket, nyomon követhetjük az antiszemitizmus, majd a zsidóüldözés gettóig, halálig szorító prését, egy zsidó származású, hitét levetkőző pár szerelmének és házasságának történetét, egy értelmiségi nő helyzetét, szerepvállalását, szexualitásához, testéhez való viszonyát a korabeli társadalomban, bogarászhatjuk a mindennapi élet apróságait, vagy akár ráfeküdhetünk elejétől végéig a szövegfolyamra, mindenestül, együtt élhetünk, haldokolhatunk vele. Számomra mégis az a kettősség tűnik izgalmasnak, ami naplóíró és naplóolvasó eltérő pozíciójából adódik. Ebben az esetben ugyanis nem az (el)beszélő és a befogadó szokásos dialogicitásáról, a befogadás, megértés, visszakérdezés hagyományos hermeneutikai körtancáról van szó. A hangsúlyok, nyomatékok itt máshol vannak, a folyamatok némileg másként működnek; naplóíró és olvasó eltérő tudáskerete, a megírás és az olvasás erősen különböző helyzete jelentősen hozzájárul az érdeklődés fenntartásához. Nemcsak arról, a szubjektív elbeszélőformák esetében vonzó szűk metszetről van szó, amelyből a személyes megszólaló látja és láttatja önmagát, az eseményeket, a világot, és amely a napló intimitása mellett már egy eleve szelektáló, értelmező, a dolgokat csupán pillanatnyiségükben, aktualitásukban megragadó nézőpontot, szemléletet közvetít. Gyarmati Fanni naplója esetében ez a helyzet azáltal élestedik ki még erősebben, hogy a Radnóti-életmű és a történelmi események jelentőségének köszönhetően az olvasó többnyire széles ismeretekkel, átfó-

gó tudással, az utókor által többszörösen reflektált rálátással, vagy legalább jó néhány sztereotípiával rendelkezik a pár életével, szerelmével, sorsával, az egész korszakkal és mindennek végkimenetelével kapcsolatban, miközben a napló írója nem lát előre, nem látja a jövőt, nem tudja, mi fog történni a következő napon, és még az előrelapozás, a folyamatos, hosszabb időszakot egyvégtében olvasás lehetősége sem adatik meg számára. Író és olvasó pozíciója, léptéke között nagy a távolság, mintha a gyalog sakktablán való lépegetését a sakkjátszma elemzőjének rálátásával állítanánk szembe. E távolságot kell tehát áthidalni, e nézőpontokat, horizontokat kell összeegyeztetni a befogadás folyamán, és ez más naplókkel ellentétben itt azért kiemelendő, mert Gyarmati Fanni naplójának súlypontja nem a szubjektív önfeltárulásban, önelemzésben van, hanem a tények, a valóságvonatkozások végtelen sokaságában, mely a korszakról és a költői életműről meglévő ismereteinket folyamatos kiegészítésre, korrekcióra készíti. Mindez szerencsére egyáltalán nem lehetetlen, sőt nagyon izgalmas olvasói tapasztalatot eredményezhet.

A feleség feljegyzései erőteljesen rajzolják át a Radnótiról, a költőről a házaspár életéről, a szerelmükről és a „hitvesről” kialakított képünket; egy részletesebb, kevésbé idealizált, az egyik „résztevő” nézőpontjából láttatott dimenzió nyílik meg a napló által, melynek őszintesége, keresetlen, nyers egyenessége egyrészt a költő átesztétizált, jóval „irodalmibb” formájú naplóival való összevetésre ösztönöz, másrészt érthetővé teszi, hogy ezeknek a naplóknak miért kellett megvárniuk Radnóti Miklósné halálát, miért kellett hetven-nyolcvan évet nyugodniuk, noha írójuk a 70-es évektől kezdődően hosszú éveken át készítette elő jövőbeli megjelenésüket, amikor gyorsírásos füzetait gépiratba tette át.

A két vastos kötetben megjelent *Napló* egyes darabjai is más-más élményt adnak; Gyarmati Fanni és az élet önkéntelenül és bizarr módon tökéletes rendezőnek bizonyultak: az első kötet éveit (1935–1940) inkább a nap napot követő, a házaspár életének, mindennapjainak apróságait is rögzítő, már-már unalomig ismételt szövegei, sokszor leltárszerű bejegyzései határozzák meg. A külvilág változása, a zsidóság számára egyre szűkülő létlehetőségek, az egyre közeledő és fenyegető vész természetesen jól érzékelhető, ám mégis egyfajta lassúság, a békebeli idők szakmai-baráti és színes művészkozáiban, mindennapi életében zajló egymásra figyelés, a kapcsolat részleteinek megragadása, a hétköznapi gondjainak, sokszor az ellenszenvenességig felnagyított anyagi, emberi, társadalmi ügyeinek rögzítése jellemzi ezt az időszakot. Ezzel szemben az 1940-nel kezdődő második kötet jóval mozgalmasabb, drámaibb a munkaszolgálatok feszült izgalmaival, a háború eseményeivel: a német megszállás életveszélyén, a szovjet csapatok érkezésén, Budapest ostromán, a romba döntött város képén át egészen a költő haláláig. A bejegyzések a körülmények miatt is ritkábbak, hosszabb időszakok is kiesnek a megörökített időből; az adott napra vonatkozó reflexiókat felváltják a hosszú, sűrű szövegszerű összefoglalók, az egymásra torlódó, a sorsfordulatokkal, iszonyattal, vértel, rettenettel, veszélyvel jellemezhető történéseknek halál torkában fuldokló hónapjai. Mindez egészen közelről láttatva, a test, a tudat, a lélek éppen meg- és túlélő, jelenlévő tapasztalatain keresztül. Ezekben a történelmi tablóknak válik Gyarmati Fanni igazán íróvá, ahogy ezt Ferencz Győző is több helyen hangsúlyozza, de

nemcsak a történelmi eseményeket, folyamatokat összefüggéseiben látó és jó arányérzőkkel összefoglaló panorámák miatt, hanem azért is, mert mintha Fanni a naplóírás utolsó éveiben ismerné fel tevékenységének jelentőségét, a kortárs értelmiségi, az eseményeket dokumentáló költőfeleség tekintetének súlyát. A *Napló* mégis így, ebben a kettősségben teljes. Úgy vélem, stílusában, attitűdjében, írásmódjában és történelem szabta kétféleségében is kerek egészet alkot. Az első kötet lassúsága, monotonitása, ismétlődő szólamai szükségeseek ahhoz, hogy a második rész, a háborús évek drámaisága, tragédiája még erősebb hatást keltsen, hogy e hosszú folyamatban megláthassuk egy házaspár, két ember, de főleg Gyarmati Fanni jellemének változását, a háborúra, az üldözésre és az egyes emberek viselkedésére adott reakcióit, hogy megérthessük karakterének, indulatainak, motivációinak egészét, s főként, későbbi életének alakulását, elzárkózásának, magányának okait.

A naplóírás műfajában az is mindig érdekes, hogy ki miért és miről ír naplót, életének milyen területei, személyiségének mely részei kapnak felületet, tükröződést a bejegyzésekben. Gyarmati Fanni a napló terjedelméhez képest keveset reflektál a naplóírás életében betöltött szerepére, saját naplójához fűződő viszonyára, és ezek a megjegyzések is inkább a háború éveiből valók, amikor a körülmények lehetetlenségére vagy az időhiányra utal a heteket, hónapokat összegző, a közelmúltat már retrospektíve felidéző bejegyzések esetén. A naplóvezetés céljáról épp a *Napló* kezdete igazít el, ám az erre vonatkozó későbbi reflexiók csekély száma miatt sem az eredeti célkitűzések következetes megőrzésében, sem a megfogalmazott vagy önkéntelenül alakuló újabb készletekben nem lehetünk teljesen bizonyosak. Ráadásul Fanni a napló elején is csak nagy általánosságban fogalmazza meg naplóírói szerepét, amelynek leglényegesebb eleme talán, hogy a naplóírást a szerelmesek egyezménye indította el, „bizalmi” feladat: kettőjük életét, mindennapjait – beleértve, hogy kikkel, hol találkoznak, mivel foglalkoznak, milyen családi és művészeti ügyek, irodalmi megjelenések érintik épp őket – rögzítse a felejtéssel szemben: „Én kapom a megbízást vezetésére.” S jól láthatóan a pajkos hangvétellel megfogalmazott feladatnak a költő szerelme éveken át próbál becsülettel megfelelni, bejegyzéseit sokkal inkább jellemzik a napjaikat érintő magánéleti és szakmai tények, apró történések rögzítése, mint az általánosabb, érzelmi-gondolati eszmefuttatások. Ám ez a hatalmas anyag természetesen nem merül ki a tények rögzítésében, kezdetektől fogva helyet kap benne az események és az emberek minősítése, morális megítélése, az időben előrehaladva pedig egyre hangsúlyosabbá válik a naplóíró alakja, belső világa, megszorodnak az érzéseire, jellemére adott reflexiói is. A Miklós nélkül töltött időszakok pedig mintha felerősítenék Gyarmati Fanni naplóírói kötelezettségét, felelősségét, sőt a megszállás és az ostrom idején felismeri önnön tanú-szerepét, a naplónak mint kordokumentumnak a jelentőségét is, ezért a legnagyobb pusztítás és a legembertelenebb körülmények között is próbál, legalább időről időre, összefoglalókat készíteni. Ennek ellenére a *Napló* mégsem lép túl kettőjük kapcsolatán: a házasságkötés előtti hónapokban kezdődik és a költő újratemetésével zárul. Radnóti Miklósné saját személynét, saját életét nem tartotta arra érdemesnek, hogy férjének elvesztése után, félemberként megnyújtsa közös életüket saját sorsával. Nem akart ő más, több lenni,

ahogy számos bejegyzése is igazolja, mint költőfeleség, egy rendkívüli tehetség támogatója, társa, ihletője. „De hát nem élet ez igazában. Hát nem vagyok én ilyen felemás: hol önállóan a sarat álló, keményen nekifekvő dolgozó, hol meg aggodalmasan evickélő társadalmi figura, vigyázva, hogy ki ne essem a régi kapcsolatokból. Hát nem ez az én életem. Költőfeleség akarok lenni megint, és boldogan hazajönni az újonnan született vershez, és órákat beszélni Mikkel egy-egy kötőszó vagy kép felett” (1945. május 28.).

A naplórásban, főleg egy ilyen hatalmas anyag esetében, nem feltétlenül az egyes bejegyzéseknek, meglátásoknak van igazán súlya. Mindenkinek lehetnek rossz napjai, negatív vagy éppen felszínes benyomásai, meglátásai, bármilyen irányú elfogultságai. A bejegyzések sokaságából, összességéből mégis kibontakozik egy kép, ami keresetlenül őszinte, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a feljegyzések sokszor esténként, sebtében készültek, az ismétlődő ítéletek, megjegyzések, a vesszőparipaszerűen visszatérő kérdések, a hasonló módon kifuttatott gondolatok rajzolnak ki igazán egy szemléletmódot, egy saját attitűdöt, egy jellemet, és mindezeknek szép lassú, az évek múlásának és a külső körülmények hatására történő formálódását, színéváltozását. Az ismétlődő szólamokból nem csak az derül ki, hogy mik foglalkoztatják rendszeresen, hanem az is, hogy milyen típusú naplóíró. Tehát nemcsak az tűnik ki, hogy Gyarmati Fanni másokkal és különösen önmagával szemben szigorú („Kegyetlen és szigorú vagyok magunkhoz is, és az emberekhez még inkább.” [1936. március 7.]), morális, kulturális, művészi ítéleteiben határozott, ám önbizalomhiánnyal küzdő alkat volt, hogy az élet sok területével és fontos emberi kapcsolataival szemben tele volt szorongással, aggodással, amelyek közül kiemelkedik a Miklósért, az „anyuskáért” vagy unokahúgáért, Hermiért való folyamatos nyugtalankodás. De ugyanígy visszatérő futamokat kapunk arról is, hogy Miklós nem ír (elég) verset, keveset dolgozik, hogy nem vigyáz az egészségére, hogy a gyorsíróiskolában kevés a növendék, hogy a sok munka ellenére nehezen élnek meg. Különösen érdekes a huszoneves lány, majd fiatalasszony folyamatos félelme az öregedéstől, a ráncok megjelenésétől, a vonások megereszkedésétől, az izmok petyhüdésétől, és ebben egy külön szólamot kap, már-már szimbolikusan, Radnóti kopaszodása, dús – és imádott – hajának fogyatkozása. („Csak egész napon át gyötört a nyugtalanság, az elégedetlenség és a fix ideám, hogy Miklós ha elveszti a haját, fogom-e tudni úgy szeretni, mint eddig.” [1937. január 12.]) Ez a téma a munkaszolgálatok idején, a leborotvált fejek láttán tovább gyűrűzik, új jelentéseket kap. Az is kiderül, hogy a feleség érzéseit, indulatait, természetének negatívumait sosem rejtette el sem férje, sem a külvilág elől, őszintén beszámol Miklóssal szembeni rossz érzéseiről, nehezteléseiről, a veszekedéseikről, béküléseikről, érzelmi viharaikról, szexuális életük feszültségeiről, ahogy a családjával és barátaikkal adódó konfliktusairól, szökváltásokról és sértésekről is. (Külön részt érdemelne a *Napló* gender-szemponitú megközelítése, hiszen az rendkívül közeli és részletes tablót nyújt az értelmiségi, alkotó- és előadóművész női korabeli világáról, életéről, a nők testhez, fittséghez, szexualitáshoz való viszonyáról, a fogamzásgátlás, az abortusz és a gyermekvállalás kérdéseiről. A téma részletes kifejtésére itt most nem vállalkozhatunk, Földes Györgyi járta körül ezt a témát *Ki a Másik? – Zsidó sztereotípiák és testreprezentációk Radnótiné Gyarmati Fanni naplójában* [Szombat,

2016/4, 29–34.] című írásában és a Bálint Házban [2016. február 23.] tartott, megjelenés előtt álló előadásában [*Nőiség, modernitás, gender-kérdések, női traumák*.])

Mindezekon túl Gyarmati Fanni naplóírói alkatának még egy rétege kibomlik az olvasó előtt. Ahogy erről már szó esett, elsősorban közös életük eseményeinek rögzítésére vállalkozott, és nem saját lelki szükségleteit élte ki naplójában, a napló és az írás számára nem önkifejezési forma, nem az önfeltár(ul)ás eszköze. Ugyanakkor mégis érdekes, hogy ki hogyan éli meg az életet, mit lát meg, mit lát feljegyzésre méltónak a napi vagy heti történésekből, mit emel ki (rendszeresen) az életéből, melyik arcát, hangulatát – bizakodását vagy elkeseredettségét – mutatja gyakrabban az írás során. A *Napló* e tekintetben is érdekes, megmutatkozik benne, hogy a hangulati átcsapások, érzelmi végletek közül egyes időszakokban, korszakokban melyik dominál, melyik érvényesül igazán. A harmincas években két-féle hang váltakozik, nagy amplitúdóval, nem egyszer hirtelen, napi, de akár bejegyzésen belüli váltásokkal. Az egyik az áradó, magasztos, vallásosan imaszerű regiszter, amit elsősorban szerettei, Miklós, elhunyt nővére, Rózsi, unokahúga, Hermi vagy saját édesanyja vonatkozásában hallhatunk az odafordulás, a szeretet, a hála és az aggodalom elragadtatásaiként. De az „Édes Mindenségem”, „Egyetlenem”, „Egyetlen Szívem” mellett a harag és a dühös csalódottság, a keserűség is gyakran jelen van, például ilyen módon: „Miklós olyan igazságtalan, ostoba vádakkal jön, hogy egész kihoz a sodromból, és ilyenkor úgy tudom gyűlölni, legszívesebben megverném jól, de ez elmúlik pillanatok alatt, viszont ő tartja a haragot soká, és némán kell nézmem, ahogy a beteg torkával egyre-másra cigarettázik. Nem teremnek így versek. Sem a munka, sem a hangulat nem termi meg őket, és ez sehogy sincs jól.” (1936. február 18.) De hasonló kirohanásait olvashatjuk az apjával vagy a bátyjával kapcsolatban is, sőt az elragadtatás másik, ijesztő végleteként átkozódásait Hermi apai nagyanyjával, Milchnével, az akkori Fifi nénival szemben. A korholás, veszekedés vagy a mások, körülmények feletti méltatlankodás nagyon sokszor önváddal, önostorozással is társul, utózönggként amikor a szerző rendszerint saját gyenge képességeit, tehetségtelenségét, személyének, külsejének jelentéktelenségét hangoztatja, vagy önmaga jellemével, „szerencsétlen természetével”, rossz tulajdonságaival, külső megítélésével is szembenéz: „Nem vagyok ártatlan, mert nem szabad ilyen terrorisztikusan viselkednem, de nem vagyok hibátlan én semmilyen tekintetben sem, jól tudom. Hát miért nem tud Mik dolgozni, ha nem miattam.” (1936. július 10.); „Rémes. Azt mondják, veszekedős hárpia vagyok...” (1937. január 5.)

A háborús évektől az egyre fenyegetőbb külső nyomás növekedésével az erős impulzusokkal bíró, kettős hangvétel megváltozik. Nemcsak a tematikus hangsúlyok helyeződnek át a magánéletről, a kapcsolat alakulásáról a történelmi eseményekre, a zsidóüldözés és a nélkülözés életüket érintő kérdéseire, de az indulatok, az érzelmi kitörések is átalakulnak, a keserűség, az aggodalom állandósul. A feleség betöltött szerepe a világban, a kapcsolatban is módosul: a támogató, létfenntartó, ihletadó hitves alakját egyfajta „szenvedésesztétika” váltja fel, az üldöztetés, az éhezés, a szenvedés tűrése, sőt boldog vállalása Miklós életben maradásáért. Az a fajta vallásos, emelkedett rajongás, ami a *Napló* első felét jellemezte, ebben az egységben, a katolizálás hatására, s bizonyára a hittel kapcsolatos kételyeinek el-

nyomására is, egy újfajta transzcendens érzületté és naplószólamná formálódott át. Az évek múlásával Fanni önmagával és környezetével szembeni keménysége, szigorúsága is enyhült, hisz érezte, látta már, mit és kiket veszíthet el; utolsó éveit az aggodalom szötte át, Miklós távolsága, majd a háborút követően férje bizonytalan sorsa a félelmet és a magányérzetet növesztette hatalmassá. Ennek az állapotnak talán legmegrendítőbb részlete az 1945. október 1-ji „előnekrológ”, amelyben együtt áll belső gyötrelmeinek, félelmeinek minden szegmense a kínzó önvádtól a végső magány víziójáig: „Tudom, hogy ezt nem lehet kibírni, és tudom, hogy ki lehet bírni. [...] Csak háttérben volt bennem rettegés Miklós felé, valahogy mindig inkább biztonságban éreztem őt, mint bennünket, akiket a nagy, ismeretlen szörnyűségek szorongattak állandóan. Nem koncentráltam rá, arra, hogy elsősorban rajta kell segíteni, [...] De lehet, hogy egyszerűen nem is gondoltam végig, nem volt fantáziám elképzelni, ami vele történhetett. Ez a fantáziátlanság volt mindenek az oka. Annak, hogy elengedtem őt menni. Drága kis vékonyka alakját az óriási hátizsák, pokróc, csajka alatt görnyedve, amikor kiment az ajtón, mint egy kis erőd [...] és nem gondoltam rá, hogy utoljára látom. Most már biztosan nincs meg. Le merem írni, mert így van. Az Isten elhagyott engem, le merem írni, mert így van. [...] Másfél éve élek már a csókja, a gyöngédsége, a sugárzó, melegítő, boldogító közelsége nélkül, és soha többé nem érezhetem. [...] Nyomorult kis ökörnyal a nagy világuőrnben, aki vagyok, senkihez sem tartozón, semmihez sem kapcsolódón.”

Radnóti Miklósné 2014-ben közreadott naplójáról szólva nem mellőzhetjük az antiszemitizmus magyarországi erőre kapásának, a zsidótörvények következményeinek, a munkaszolgálat időszakainak tárgyalását sem, főleg, hogy ezekről az éppen zajló események jelenvalóságából, testközelből értesülünk, olyan közvetlen közelségből, ami szinte átélhetővé teszi az olvasó számára is a félelmet, a szenvedéseket. Fájó és idegvesztítő látni, hogyan észlelték Radnótiék a kirekesztést, a szűkűkülő lehetőségeket, miként vélekedtek menekülésről és maradásról, milyen előérzeteik voltak, mennyire hagyatkoztak ezekre, és milyen remények és érvek tartották vissza őket a haza elhagyásától, miben tudtak bizakodni, miközben egyre mélyebbre húzta őket a történelem örvénye. Minden részlet önmagáért beszél.

Ahogy Miklós élete felfoghatatlanul megszakadt, halálával abbamaradt a napló is. Olvastán sokféle színt, új árnyalatot kap az az idealizált kép, ami kettőjük szerelméről, kapcsolatáról él a köztudatban. A hitvesi szerelem eddig vélt szent építményéről, mely a költő verseiből és az idő mindent megszépítő, sorsok felett megrendülő áhítatából épült, talán csak a cserepeket fújja le a szél, talán néhány ablakot is megtépáz, de esetleg porig omlasztja a falakat bizonyos olvasók szemében. Ám a *Napló* ceruzával vésett végtelen soraiból egy új építmény emelkedik, talán nem olyan magas, mint a korábbi, de őszinte és emberi, hétköznapi esendő, nagyon is szerethető. Egy olyan asszony keze által, aki mindvégig tudatában volt Radnóti Miklós nagyságának, rendkívüli tehetségének, és nem akart ő más, több lenni, mint költőfeleség. Küldetéstudatát sosem feledve követte férje minden lépését, és róttá sorait, majd elhallgatott ez az „életen túli halott élet”. Mintegy hetven évre. Mert nem tudott ő meghalni se, élni se nélküle immár. (*Jaffa*)